

IDEOLOGIJOS IR ISTORIOGRAFIJOS ĮTAKA LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS ISTORIJOS AKTUALINIMUI. LIETUVOS DOKUMENTINIO DISKURSO (1988–2007 M.) ANALIZĖ*

Rūta Šermukšnytė

Humanitarinių mokslų daktarė
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
Tel. 2 68 72 88
El. pašas: ruta.sermuksnyte@if.vu.lt

Įvadas

Šiuolaikiniame istorijos moksle vis labiau plėtojamos vadinamosios istorinės kultūros ar atminties studijos, kurių objektas nusakomas įvairiais terminais: istorinė atmintis, kolektyvo atmintis, mitas, istorinė sąmonė ir t. t. Sutariama, kad vienaip ar kitaip įvardyta atmintis yra mediatizuotas fenomenas, t. y. jos egzistavimas neatsiejamas nuo įvairių atminties medijų (angl. *the media of memory*), „kurios padeda mums konstruoti ir perduoti mūsų žinias ir jausmus apie praeitį, priklausančius nuo įvairių diskursyvių, vizualinių ir erdvinį elementų kombinacijų“¹. Labai reikšmingą vaidmenį kuriant ir plėtojant atmintį

XX–XXI amžių sandūroje atlieka tokios audiovizualinės medijos kaip kinas ir televizija. Lengvai prieinamos bei suprantamos, atraktyvios, kuriančios trumpas pasakojimo situacijas audiovizualinės praeities reprezentacijos yra patogios šiuolaikinėms mobilioms visuomenėms². Tačiau kino ir televizijos medijos, imdamosi kurti ir perteikti tam tikrus praeities turinius, nėra autonomiškos kitų atminties strategijų, sričių ir pavidalų atžvilgiu. Gausūs tyrinėjimai užsienyje atskleidžia sudėtingas istorinio filmo sąsajas su ideologija³, kolektyvine atmintimi ar istoriografija⁴.

* Tyrimas atliktas 2007 m. dalyvaujant Vilniaus universiteto, M. Romerio universiteto, Socialinių tyrimų instituto mokslinių tyrimų projekte „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo „dalybos“ – LDK tradicija: modernių valstybių tautų ir etninių mažumų tapatybės istoriniuose kontekstuose“.

¹ Kansteiner W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies // *History and Theory*. 2002, vol. 41, no. 2, p. 190.

² Apie šiuolaikinėms mobilioms visuomenėms patogias pasakojimo situacijas žr. Röttgers K. *Geschichtserzählung als kommunikativer Text // Historisches Erzählen. Formen und Funktionen* / Hg. S. Quandt, H. Süßmuth. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982, S. 39.

³ Žr., pavyzdžiui, Spector S. Was the Third Reich Movie-Made? Interdisciplinarity and the Reframing of „Ideology“ // *The American Historical Review*. 2001, vol. 106, no. 2, p. 460–484.

⁴ Plačiau apie istorinės kinematografijos ir kolektyvinės atminties, ideologijos ir istoriografijos sąveiką žr.: Kaes A. *Deutschlandbilder. Die Wie-*

Kino ir televizijos, kaip atminties medijų ir jų ryšio su kitomis atminties formomis, problemos yra aktualios ir Lietuvoje – čia viena iš prioritetinių audiovizualinės kūrybos temų yra Lietuvos istorija. Pradedus demokratizacijai (nuo 1988 m.) daugiausia Lietuvos istorijos reprezentacijų aptiksimė dokumentinei rūšiai priskirtiname audiovizualiniame diskurse: dokumentiniuose filmuose ir dokumentinio pobūdžio kultūros laidose. Dauguma jų telkiasi į XX amžiaus Lietuvos tarpsnius (tai nestebina, nes vienas svarbiausių dokumentinio kino, ir ypač televizijos, principų yra artimumo dabarčiai, ryšio su jos problemomis ir realijomis idėja⁵). Tačiau nors Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) istorijos temos užima nelabai svarbią (tiesa, gana stabilią) poziciją dokumentinio kino ir televizijos reprezentuojamos praeities turinių struktūroje, jų reikšmė ne kiek ne mažesnė negu kiekybiškai vyraujančių naujausių laikų temų. LDK istorijos temos, atskleidžiančios tautos ištakas, Lietuvos valstybingumo susiformavimo,

stiprėjimo ir netekties procesus, traktuotinos kaip *tautos pradžios atmintis*, be kurios neįmanoma suprasti tolesnių kultūrinių ir politinių pastangų susigražinti ir palaikyti Lietuvos valstybingumą⁶.

Įtaką LDK istorijos reprezentavimui 1988–2007 m. dokumentiniame diskurse tyrimo problema kyla dėl neaiškaus santykio tarp *ideologinių* tautos mobilizavimo ir orientavimo *tikslų*, dokumentininkų prisiimtų Atgimimo laikais, ir *mokslinių tyrimų* paviešinimo *užduoties*, *mokslinio atsakigumo standartų*, laikomų vienomis iš esminių dokumentinio diskurso konvencijų⁷. Lietuvoje galima išskirti du svarbiausius įtakos kinui ir televizijai kaip atminties medijoms šaltinius: tai nacionalizmo ideologijos paveikti praeities aiškinimai ir šių nacionalistinių interpretacijų atžvilgiu kritiška Lietuvos istorijos istoriografija. Pirmenybės teikimas vienam iš dviejų įtakos šaltinių lemia tai, ar kinas ir televizija yra nacionalistinių aiškinimų reprodukuotojai, ar jų koreguotojai. Tad šio tyrimo objektas yra nacionalizmo ideologijos ir jos atžvil-

derkehr der Geschichte als Film. München: edition text+kritik, 1987; *Bodnar J. Saving Private Ryan and Postwar Memory in America // The American Historical Review*. 2001, vol. 106, no. 3, p. 805–817; *Eley G. Finding the People's War: Film, British Collective Memory, and World War II // ibidem*, p. 818–838; *Youngblood D. J. A War Remembered: Soviet Films of the Great Patriotic War // ibidem*, p. 839–856; *Winter J. Film and the Matrix of Memory // ibidem*, p. 857–864.

⁵ Anot Paulos Rotha, dokumentinis filmas – tai dabarties problemų ir realiųjų kinematografinė refleksija, kurioje praeitis aptariama pasitelkus modernius argumentus. Žr. *Rotha P. Documentary Film*. New York: Communication Arts Books, 1970, p. 116. Lietuvos audiovizualinės žiniasklaidos tyrinėtojas Žygintas Pečiulis tvirtina, kad televizijos produkcijoje imantis praeities temų, būtina ieškoti jų ryšio su dabarties epocha. Žr. *Pečiulis Ž. Televizija: istorija, teorija, technologija, žurnalistika*. Vilnius: LRT Leidybos centras, 1997, p. 196.

⁶ Pažymėtina, kad 2006 m. Lietuvos Respublikos kultūros ministerijos organizuotame Istorinio vaidybinio pilnametražio kino filmo sukūrimo ir pagaminimo projektų konkurse, kurio metu turėjo būti atrinktas Lietuvos tūkstantmečiui paminėti skirtas filmo projektas, net septyni iš dešimties pateiktų filmo projektų buvo skirti ankstyvajai Lietuvos istorijai: Mindaugui, Gediminui, Pilėnams, Žalgirio mūšiui, Žygimanto Augusto ir Barboros Radvilaitės meilės istorijai. Šios tendencijos dar kartą rodo ne tik segmentuotą Lietuvos kinematografininkų mąstymą, bet ir LDK istorijos aktualumą dalies Lietuvos visuomenės atminčiai.

⁷ Apie dokumentikos kaip tyrimo ir tiesos pasakojimo būdo sampratą plačiau žr.: *Šermukšnytė R. Tarp tiesos ir atminties: vaizdai Lietuvos istorijoje dokumentikoje // Fotografijos, istorijos, žemėlapiai = Mapping Lithuanian photography: histories and archives / Sud. V. Michelkevičius ir kt. Vilnius: Mene, 2007, p. 110–135; Dubinskaitė R. Dokumentinio kino kalbos eksperimentai Lietuvos videomene // Menotyra. 2008, t. 15, Nr. 2, p. 40–49.*

giu kritiškai nusiteikusios istoriografijos įtakos LDK istorijos aktualinimui 1988–2008 m. Lietuvos dokumentiniame diskurse⁸. Straipsnyje siekiama šių tikslų:

- 1) atskleisti dokumentinio diskurso kūrėjų preferuojamos nacionalistinės praeities sampratos ištakas ir konkrečiais filmų bei laidų pavyzdžiais parodyti jos įtaką LDK istorijos aktualinimui;
- 2) apžvelgti pagrindines nacionalistinių aiškinimų dekonstravimo Lietuvos istorijos istoriografijoje tendencijas ir atskleisti jų dvilypį (de-mitifikuojantį ir mitifikuojantį) pasireiškimą aktualinant LDK istoriją.

1. Dokumentinis diskursas nacionalizmo įkasdieninimo procese

1.1. Tautos atminties ištakos

Nacionalistinės Lietuvos istorijos sampratos reprodukuavimas audiovizualinėmis priemonėmis visų pirma yra sąlygotas jų, kaip socialinių santykių tarpininko, vaidmens atsiradimo. Šis tarpininkavimas pasireiškia ne tik informacijos pateikimu, bet ir kontakto tarp įvairių socialinių institucijų bei veikėjų ir auditorijos palaikymu bei grįžamojo ryšio galimybe⁹. Lietuvos komunikacijos specialistų tyrimai leidžia teigti, kad šiais paskutiniais dviem bruo-

žais ėmė pasižymėti demokratizavimo laikotarpiu sukurti Lietuvos kino ir televizijos kūriniai, nes Lietuvos kinematografija ir žiniasklaida pradėjo išsivaduoti iš valdžios kontrolės ir atsiliepti į visuomenei rūpimų klausimų svarstymus¹⁰. Tuomet Lietuvos dokumentininkai ir žurnalistai (kaip ir kiti revoliucionuojančios inteligentijos atstovai ir politikos elitas) ėmėsi atmes-ti seną, marksistine-leninine ideologija grįstą atmintį ir vykdyti *restitucinę* (arba atstatančiąją) istorijos politikos kryptį¹¹. Pastaroji pasireiškė prieškaryje įtvirtinto *tautinio ar nacionalistinio istorijos pasakojimo* (siejamo su Simono Daukanto, Jono Basanavičiaus, Maironio, Adolfo Šapokos idėjomis) atgaivinimu. Šiam pasakojimui greta bendrų didiesiems pasakojimams savybių (teleologiško, politinės orientacijos misijos ir t. t.) būdingas *etnocentrinis* požiūris į Lietuvos praeitį¹².

¹⁰ Žr., pavyzdžiui, Šniukas D. Atgimimo bangos ir šaukiniai // Lietuvos televizijai 40: Straipsnių rinkinys / Red. A. Basevičius, S. Štikelis, A. Patašienė. Vilnius: Lietuvos informatikos, ryšių ir elektronikos bendrija, 1997, p. 64–70; Pečiulis Ž. Televizijos programų plėtra // Naujosios žiniasklaidos formavimasis Lietuvoje (1988–1998 m.). Vilnius: Lietuvos geležinkeliai, 2000, p. 232–254; Nevinskaitė L. Žiniasklaidos raida Lietuvoje 1988–1998 metais // Informacijos mokslai. 2001, t. 19, p. 92–100.

¹¹ Smulkiau apie *restitucinę* socialinio kismo orientaciją revoliuciniu Lietuvos laikotarpiu žr. Saulauskas M. P. Postkomunistinės revoliucijos želmenys: iš revoliucinio tarpsnio į postmodernią Lietuvą? // www.infovi.vu.lt/index.php?option=com_content&task=view&id=83&Itemid=66 [žiūrėta 2006 m. gegužės 15 d.].

¹² Tiesa, istorikas Grigorijus Potašenko teigia, kad S. Daukanto Lietuvos istorijos koncepcijoje, kurios pagrindinis objektas buvo LDK, esama pastangų derinti etnocentrinę (savo esme baltofilę) ir politinę sampratą. Žr. Поташенко Г. Формирование национальной идентичности литовцев: политическая традиция Великого княжества Литовского, имперский патриотизм и русский „Другой“ // Lietuvos istorijos studijos (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“) / Sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius, 2008, p. 386.

⁸ Dėl ribotos straipsnio apimties, verčiančios stengtis išryškinti pagrindines tendencijas, į šaltinių aprėptį nepateko filmai bei laidos, pristatantys paveldo objektų istoriją, kuri neretai matoma kaip tautos ar visuomenės istorijos dalis, ar reprezentuojantys universaliojo meno kalbomis kūrėjų biografijas bei kūrybinį palikimą ir dažniausiai apeinantys jų kurtos kultūros definicijos bei menininkų tapatybės klausimus.

⁹ Plačiau apie masinės komunikacijos priemonių kaip socialinių santykių tarpininko funkcijas žr. McQuail D. Mass Communication Theory. An Introduction. London: SAGE Publications, 1994, p. 64–69.

Prielaidas tokiai pozicijai sudaro etninė ir likiminė tautiškumo sampratos. Lietuvių tautą suvokiant etniniu požiūriu, Lietuvos valstybingumas, kultūra matomi kaip etninių lietuvių veiklos rezultatas. Be to, generuojantieji etnocentrinį požiūrį tiki, esą egzistuoja „grynasis“, „tikrasis lietuviškumas“, kurį sudaro konkretūs, nekintami ir vien pozityvūs elementai (asimetrinis savo tautos vertinimas¹³); šis tautinio tapatumo ženklų „rinkinys“ laikomas įgimtu (likiminė tautiškumo samprata). Iš etnocentrinės tautinio pasakojimo „logikos“ kyla kitas bruožas – *monocentriškumas*: savęs kaip centrinių istorijos subjektų suvokimas, izoliacionistinis požiūris į Lietuvos praeitį. Jis suponuoja lietuviško kelio savitumo temų eksploatavimą, Lietuvos sinchronizacijos su Europos istorija stoką.

Tautinį pasakojimą generuojančios audiovizualinės kūrybos vaidmuo Lietuvos visuomenei įvardytinas *kasdienybės nacionalizmo* (vok. *Alltagsnationalismus*) sąvoka. Ja Wolfgangas Kaschuba nusako abstrakčių nacionalinių programų bei lozungų virsmą „į kasdienybėje vartojamus vaizdus ir praktikas, į nacionalinius *rites de passage* nuo įstojimo į mokyklą iki pat laidotuvių, į estetiškai įformintus vaizdus socialaus „Mes“, kuris šventėse gali sau užsitikrinti tariamą istorinį, kalbinį, religinį, galiausiai, likiminį priklausomumą“¹⁴.

¹³ Anot Jörno Rüseno, asimetrinį savo tautos vertinimą nurodo dvi istorinio mąstymo operacijos: tautos savivaizdžio kūrimas vien iš pozityvių elementų ir negatyvūs kitų tautų skirtingumo vertinimas. Žr. Rüsen J. How to Overcome Ethnocentrism: Approaches to a Culture of Recognition by History in the Twenty-First Century // *History and Theory*. 2004, Theme Issue 43, Dec., p. 120–122.

¹⁴ Kaschuba W. Nation und Emotion. Europäische Befindlichkeiten // Lietuvių atgimimo istorijos studijos (Nacionalizmas ir emocijos) / Sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas. 2001, t. 17, p. 22.

Viena iš nacionalizmo įkasdieninimo formų galėtų būti laikoma tautinė mitologija. Ši suprantama kaip ideologinių tiesų, ideologijos paveiktų pasakojimų išlaptinimas estetinėmis, ritualinėmis ir kt. formomis, suponuojantis jų veiksmingumą tam tikro kolektyvo atmintyje¹⁵.

Nacionalizmo įkasdieninimo procesas audiovizualinėmis priemonėmis prasidėjo keletu dokumentinių kino filmų ir laidų ciklų, kurių kūrėjai, įveikę sovietmečio inerciją, ėmėsi marksistinės-lenininės Lietuvos pseudoistorijos kritikos ir „baltųjų dėmių“ pildymo darbo. 1988 m. Lietuvos dokumentinis kinas pateikė net penkis filmus, kuriuose per vyresnės inteligentijos kartos atstovų likimus buvo naujai atskleisti prieškario ir sovietinės Lietuvos tarpniai¹⁶. Tais pačiais metais Vilniaus teledudijoje imtas transliuoti paveldo objektams skirtas apybraižų ciklas „Atgimę kultūros paminklai“ ir laidų ciklas „Kultūros

¹⁵ Semiotikas Algirdas Julius Greimas *ideologiją ir mitologiją* suvokia kaip du modelių, kuriais žmonės įprasmina savo gyvenimus, pasireiškimo būdus: „Vienas iš jų yra susavokintas būdas, išreikštas abstrakčiais žodžiais, moksline terminologija, arba politine ideologija, o kitas yra mitifikuojantis pasireiškimo būdas, tų pačių ideologinių teisybių ir melų egzistavimas poezijos, religijos, meno ir visų kitų įrašytų ir paslėptų vertybių pagalba.“ Žr. Greimas A. J. Mitai ir ideologijos // *Metmenys*. 1966, Nr. 12, p. 14. Sociologė Irena Šutinienė, be minėtos figūratyvinės A. J. Greimo mito sampratos, tautos istorijos mito apibrėžimą papildė Anthony'o Smitho pasiūlyta funkcinė prasme. Anot jos, būtent ideologinės (ryšio su dabartimi, orientavimo ir mobilizavimo) nacionalistinio naratyvo funkcijos daro šį pasakojimą *tautos istorijos* mitu. Žr. Šutinienė I. Tautos istorijos mitai Lietuvos gyventojų sąmonėje // Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika (Švietimo studijų sąsiuvinis Nr. 2) / Sud. A. Poviliūnas. Vilnius, 1997, p. 66–68.

¹⁶ Plačiau apie šią kinematografiją žr. Oginskaitė R. Atgimimo šviesa ir šešėliai lietuvių dokumentikoje 1988–1991 metais // Ekrane ir už ekrano / Sud. S. Macaitis. Vilnius: Regnum, 1993, p. 58–59.

metraštis“, Lietuvos žiurovą pamažu pratinęs prie LDK kultūros veikėjų – Abraomo Kulviečio, Konstantino Sirvydo, Valerijono Protasevičiaus ir kt. – atradimo. Taip Atgimimo ir pirmaisiais nepriklausomybės metais dokumentinis kinas ir televizija tautos savitumo bei bendrumo supratimą ėmė puoselėti ir palaikyti įvaizdindami įvairius Lietuvos praeities turinius, kurių dalį sieja *tautos pradžios atminties* gija.

1. 2. Tautos pradžios atmintis pagonybės ir didvalstybės mitų priklausomybėje

Tautos pradžios atmintis užima vieną svarbiausių vietų nacionalizmo ideologijoje. Anot J. Rüseno, kaip „gryniausia“ tradicinio istorinės sąmonės tipo forma ji stiprina grupių arba visuomenių bendrumo jausmą, tampa jiems įpareigojimu idealiąją „pradžių pradžią“ atgaivinti dabartyje¹⁷. Kai kuriems ne tik ikimindauginės, bet ir pomindauginės Lietuvos laikus įvaizdinantiems filmams / laidoms įtakos šaltinis yra romantinės istoriografijos atstovų (Jono Basanavičiaus ir jo pirmtako Simono Daukanto bei jų sekėjų) idėjos. Atminties tyrinėjimai rodo, kad romatinė samprata buvo populiari ne tik prieškarinio Lietuvos istorinėje kultūroje, gyva ir modifikuota sovietmečiu, bet ir daro įtaką nūdienos kolektyviniam savivaizdžiui¹⁸. Tai idėja, kad

„tikrosios“ lietuvių savasties reikia ieškoti pagonybėje, nes tik joje egzistavo „tikrasis“ lietuviškumas ir „grynoji“ lietuviškoji kultūra (kuriai priskirtas visas baltiškasis arealas). Su krikščionybės sklaida ir lenkiškosios kultūros įsigalėjimu prasidėjo lietuviškosios kultūros ir valstybingumo (LDK suvokta kaip etninių lietuvių veiklos rezultatas) nuosmukis, ir tik valstietija sugebėjo išsaugoti „tikrojo“ lietuviškumo bruožus¹⁹. Pagonybę tematizuojančiuose filmuose ir laidose²⁰ išryškėja samprata, kad pagoniškosios praeities net nereikia pažinti, nes ji vis dar glūdi kiekvieno lietuivio sąmonės gelmėse ir iššaukiama apeigų, įsijautimo į

mitai Lietuvos gyventojų sąmonėje, p. 66–89; *Putinaitė N.* Šiaurės Atėnų tremtiniai. Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a. Vilnius: Aidai, 2004; *Bumblauskas A.* „Nelengvas paveldas“: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmų atkūrimo problematikumas // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmų atkūrimo byla..., p. 27; *Streikas A.* Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą // Genocidas ir rezistencija. 2007, Nr. 1 (21), p. 7–30.

¹⁷ Žr.: *Merkyš V.* Simonas Daukantas. Vilnius: Vaga, 1972, p. 162–201; *Pivoras S.* „Vargo pelė“: Lietuvos nacionalinės istoriografijos pradininkas Simonas Daukantas // Lietuvių atgimimo istorijos studijos (Simonas Daukantas), p. 77–85; *Berenis V.* Simono Daukanto ir Juozo Jaroševičiaus istorinės Lietuvos samprata // *ibidem*, p. 90–103; *Putinaitė N.* Šiaurės Atėnų tremtiniai..., p. 21–40.

²⁰ Pagonybę reprezentuojančiai audiovizualinei kūrybai atstovauja šie filmai bei laidos: dok. filmas „Lietuva tarp praeities ir ateities“, LKS, rež. A. Maciulevičius, 1990 m.; dok. filmas „Kelionė iš Tilžės į Sovietską“, LTV, rež. M. Urbonavičius, 1990 m.; dok. filmas „Vilnius – Gedimino miestas“, LKS, rež. A. Digimas, 1991 m.; dok. filmas „Dangaus trauka“, LTV, rež. V. Puplauskis, 1991 m.; dok. filmas „Dykra“, LTV ir LKS, rež. R. Gruodis, 1993 m.; dok. filmas „Gėlė ant tako“, LTV, rež. V. Damaševičius, 1993 m.; TV laida „Tarp žemės ir dangaus traukai“, LTV, rež. A. Lukošūnienė, 1993 m.; ciklo „Kultūros archyvai“ laidos „Verkiai“ I dalis, LTV, rež. D. Čepulionis, 1994 m.; TV laida „Mindaugo vainikavimas“, LTV, rež. G. Aleksandravičiūtė, 2000 m.; TV ciklo „Etnokultūros ratas“ laida „Ar esame karinga tauta?“, LTV, rež. K. Laimutis, 2001 m.

¹⁷ Rüsen J. Lebendige Geschichte. Grundzüge einer Historik III: Formen und Funktionen des historischen Wissens. Göttingen, 1989, S. 43–45.

¹⁸ Žr.: *Ivinskis Z.* Lietuvių kultūros istorikas Simonas Daukantas // Naujoji Romuva. 1936, Nr. 12, p. 278; *jo paties.* Lietuvos istorijos problemos // *ibidem*, 1935, Nr. 12–13, p. 291–292; *Čiubrinskas V.* Sovietinė Lietuvos etnologija: istorinio materializmo ir etnokultūrinio romantizmo susitikimas // Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai / Sud. A. Bumblauskas, N. Šepetytė. Vilnius: Aidai, 1999, p. 191; *Šutinienė I.* Tautos istorijos

etnografinį paveldą ar aplinką būdu. Antai dokumentiniame filme „Lietuva tarp praeities ir ateities“ (1990 m.) muzikinė intonacija tampa labiausiai išsilaikiusių lietuvių dvasinių savybių klodų supratimo šaltiniu. Dalyvaujant apeigose ir pasitelkus vaizduotę juntama pagonybė dažniausiai išskyla kaip abstrakti praeitis, neturinti ryšio su konkretybėmis. Šiam laikotarpiui priskiriamos universaliosios vertybės: tiesa, teisingumas, dora ir kt.²¹ Tiesa, pagoniškajai Lietuvai „rekonstruoti“ pasitelkiamos ne tik įvairios įsijautimo į praeitį „technikos“, bet ir tam tikros srities specialistų informacija. Pavyzdžiui, Verkiams skirtoje laidoje (1994 m.) „specialisto“ vaidmenį atliekantis architektas Sigitas Lasavickas tikina Verkių teritorijoje atkasęs pagoniškos šventyklos liekanas, kurios struktūrai ir dekorui „atkurti“ pasitelkęs XIII amžiaus Šventaragio piešinį.

Tačiau senąją Lietuvos istoriją aktualinančiuose dokumentiniuose filmuose ir laidose esama ne tik pagoniškosios lietuvių kultūros aukštinimo, bet ir Lietuvos, kaip didvalstybės, akcentavimo. Alfredo Bumblausko tyrimai leidžia „didžiavųjų Lietuvos“ motyvų ištakų ieškoti Maironio ir Adolfo Šapokos Lietuvos istorijos sampratose, kuriose valstybingumo klestėjimo laikai vertinami kaip aukščiausio pakilimo, t. y. „aukso amžiaus“, laikotarpiai²². Dažnoje laidoje ar filme, skirtiems seniesiems Lietuvos laikams ar bent fragmentiškai apie juos užsimenantiems, neišvengiama paminėjimo, kad didžiųjų kunigaikščių

laikais Lietuva buvo viena didžiausių ir galingiausių Europos valstybių²³. Greta šio pasakojimo gajūs „pirmavimo Europoje“, indėlio į Europos civilizaciją istorijos pasakojimai. Laidoje „Mindaugo vainikavimas“ karaliaus Mindaugo kolegijos kancleris (*sic!*) Vytautas Baškys teigia, kad XIII amžiaus Lietuva yra Europos renesansinių ir parlamentarizmo idėjų lopšys. Kad minėtos išmonės kyla iš tautinio nevisavertiškumo kompleksų, susijusių su eurointegraciniais procesais, rodo jo baigiamieji žodžiai: „Būtent tie Lietuvos laimėjimai iškelia mus šiandien, kad mes ne naujokai Europos kontekste.“ Nevisavertiškumą įveikti padeda ir Lietuvos, kaip Europos gelbėtojos nuo Rytų barbarybės, pasakojimai: „Lietuva, kurią šiandien dažnas europietis sunkiai suranda savo žemėlapiuose, tiek amžių gindama save, gelbėjo ir tą pačią Europą“²⁴ arba „Daugiau kaip šimtmetį Europa rengė kryžiaus žygius į pagoniškąją Lietuvą, o ji savo vaikų kūnais užstojo totorių ordą veržimąsi į tą pačią Europą“²⁵. Kad kokiam nors žiūrovui į galvą nešautų mintis, jog jo protėviai ne tik gynėsi bei gynė kitus, bet ir patys puolė kitas tautas, užkariavo jų žemes, būtini papildymai. Vytauto Didžiojo karo muziejaus muziejininkas istorikas Arvydas Pociūnas teigia: „Mes, noriu pabrėžti, nesame karininga tauta, kurios profesija yra karyba. Ne, mes esame taiki tauta. Tačiau yra įdomus dalykas. Puikūs esame žemdirbiai, puikiai mokame įdirbti žemę, bet mes mokame ir ją ginti.“²⁶ Karingumo ir moralumo dermė

²¹ Žr., pavyzdžiui, TV laidą „Tarp žemės ir dangaus. Rytprūsiai“ (1993 m.).

²² A. Bumblausko manymu, Maironis „didžiavųjų Lietuvos“ kulminaciją manė buvus Vytauto laikais, o A. Šapoka – iki pat Gediminaičių dinastijos pabaigos ir Stepono Batoro. Žr. *Bumblauskas A.* „Nelengvas paveldas...“, p. 27–28.

²³ Žr., pavyzdžiui, dok. filmą „Lietuva. Atvertos durys“, LTV, rež. V. Puplauskis, 1996 m.

²⁴ TV ciklo „Etnokultūros ratas“ laida „Ar esame karinga tauta?“ (2001 m.).

²⁵ Dok. filmas „Gėlė ant tako“ (1993 m.).

²⁶ TV ciklo „Etnokultūros ratas“ laida „Ar esame karinga tauta?“ (2001 m.).

siejama ir su vieno iš didžiųjų kunigaikščių – Gedimino – įvaizdžiu. Gediminas teigiamai vertinamas ne tik už karinę ir diplomatinę veiklą, atrėmusią Vokiečių ordino ir Aukso ordos veiksmus, bet ir už tolerantišką politiką valstybėje: „Gedimino vyriausybės politika buvo labai morali ir tolerantiška.“²⁷ Toks didžiojo kunigaikščio įvaizdis, kuriame telpa karinės galios ir moralumo savybės, Pauliaus Subačiaus nuomone, susiformavo XIX amžiuje²⁸. Daug kebliau kinematografininkams yra su Mindaugo, kurio idealumui trukdo kai kurie nevienareikšmiškai vertinami faktai, įvaizdžiu. Tai baltų nevieningumo (nepadėjimas prūsams), Lietuvos vienijimo krauju ir kalaviju įvykiai. Tačiau minėtas V. Baškys laidoje „Mindaugo vainikavimas“ (2000 m.) bent pastarąjį faktą laiko istorikų „neišmanymo“ padariniu²⁹.

Nacionalistinę Lietuvos istorijos sampratą tiražuojančioje audiovizualinėje kūryboje Lietuvos krikščionėjimo laikotarpis interpretuojamas kaip nuosmukio etapas. Lietuviškumą suvokiant kalbiniu požiūriu, lietuvių kalbos dingimo iš viešojo gyvenimo, Lietuvos kultūros lenkėjimo procesai vertinami kaip nutautėjimo požymiai. Šia-

²⁷ Dok. filmas „Vilnius – Gedimino miestas“ (1991 m.).

²⁸ Subačius P. Lietuvių tapatybės kalvė. Vilnius: Aidai, 1999, p. 58–59.

²⁹ V. Baškys, prieštaraudamas Hipatijaus metraščiui, liudijančiam apie karaliaus broližišką politiką, moko istorikus „teisingai“ skaityti priešiškus lietuviams istorinių šaltinių tekstus: „Paimkim Algirdo Mickūno, mūsų garsaus fenomenologo išsivijoję pavyzdį [...], kuris labai gražiai išdėstė būtent tą požiūrį, kad mes negalime matyti taip, kaip priešai matė, o turim įeiti į tekstą savo požiūriu ir perskaičiuoti jį iš vidaus. Tai šiuo fenomenologiniu metodu žiūrėdami į Mindaugo išpuikimą, matome, kad tie, kurie neįveikė Mindaugo, tie kurie norėjo Lietuvą, anot Daukanto, nuzurdoti, jie įrašė ir prirašė negerų dalykų.“

me „nelietuviškame“ Lietuvos laikotarpyje ieškoma nors kokių valstybingumo, tautiškumo išlaikymo ir jų puoselėjimo apraiškų. Lietuvos dokumentiniuose filmuose ir laidose šioms pastangoms atstovauja tokios asmenybės kaip Martynas Mažvydas, Valerijonas Protasevičius ir iškiliausi Giedraičių giminės atstovai³⁰. Jie siejami su pastangomis išsaugoti lietuvių kalbą, kaip kartinį lietuviško sąmoningumo elementą. Ciklo „Kultūros archyvai“ laidoje, aktualinančioje vyskupo V. Protasevičiaus veiklą, svarbiausias akcentas skiriamas pagrindiniam jo nuopelnui Lietuvai – Vilniaus universiteto fundacijai bei įsteigimui, parežijama tik lietuviams skirta veikla. Ten, kur pasireiškia pastangos puoselėti tautinę kultūrą, neapsieinama be „nutautintojų“ lenkų kontrveiksmų. Šioje laidoje Vilniaus universiteto įsteigimas nušviečiamas lenkų intrigų kontekste. Specialisto vaidmenį atlikęs bibliografas Vytautas Bogušis, neturėjęs galimybės ar nenorėjęs gilintis į dviejų Stepono Batoro privilegijų dėl Vilniaus jėzuitų kolegijos pakėlimo universitetu atsiradimo subtilybes, tiesiog konstatavo, kad pirmoji, pasirašyta 1578 m. Lvoje ir turėjusi daug trūkumų, buvo lenkų piktų užmačių padarinys. Pažymėtina, kad V. Protasevičiaus rūpinimąsi Lietuvos reikalais V. Bogušis sieja ne su LDK didikams būdinga politine savimone, bet jo lietuviška kilme. Tokia mąstymo logika, esą Lietuvai nusipelnęs žmogus gali būti tik etninis lietuvis, kurio tautybei išaiškinti

³⁰ XV–XVIII amžiai atstovauja šie dokumentiniai filmai ir laidos: dok. filmas „Giedraičiai“, LTV, rež. J. Sabolius, 1993 m.; TV ciklo „Kultūros archyvai“ laida „Vyskupas Valerijonas Protasevičius“, LTV, rež. V. Sabaliauskas, 1993 m.; TV ciklo „Kultūros archyvai“ laidos „Verkiai“ II dalis, LTV, rež. D. Čepulionis, 1994 m.; dok. filmas „Po 450 metų. Mažvydas“, LTV, rež. J. Sabolius, 1997 m.

blogiausiu atveju pasitelkiamas lietuviškų šaknų veiksnys, nėra šios laidos kūrėjų „išradimas“. Tokiu pačiu mintijimu, anot Egidijaus Aleksandravičiaus ir Antano Kulakausko, pasižymi visi istorikai, kurie lietuviais „padarė“ ar stengėsi „padaryti“ Lauryną Gucevičių, Adamą Mickevičių, Mykolą Kleopą Oginskį, Čartoriskius ir kitus³¹.

2. Dokumentinis diskursas istoriografijos paviešinimo procese

2. 1. Nacionalistinių istorijos aiškinimų dekonstravimas istoriografijoje

Kai kurie šiandienos Lietuvos istorikai tautinių pasakojimą kritikuoja dėl jam imanentiškų ikimokslinio pragmatizmo „apnašų“, pasireiškiančių įvairių romantizuotų išmonių sklaida. Mokslininkų kritikos šis „didysis“ istorijos pasakojimas sulaukia ir dėl praeities vaizdinio skurdumo. Nacionalistinė istorijos interpretacija suponuoja ne tik jau minėtą politinio matmens pabrėžimą – nematant politinės LDK tautos egzistavimo, kitų konfesijų atstovai dažniausiai pasitelkiami lietuvių tolerancijai pagrįsti ar kontrastui „tikrajam“ lietuviškumui ir kitataučių jam keliamai grėsmei atskleisti.

Minėtas problemas įveikti J. Rūsenas siūlo trimis būdais³². Pirmą, monoperspektyvumas keistinas į daugiaperspektyvų ir decentralizuotą (policentrinį) praeities matymą. Antra, istorinės raidos teleologiskumas turi būti suardomas istorijos, kaip suinteresuoto dabarties žvilgsnio į praeitį,

sampratos³³. Trečia, vietoj asimetrinio sąvokų ir kitų vertinimo turi atsirasti *savo* ir *kitų* skirtumų, kaip lygiaverčių, supratimas. Šis būdas implikuoja negatyvios istorinės patirties (pavyzdžiui, XX amžiaus katastrofų Europoje) integravimą į tam tikro kolektyvo pasakojimą.

Šios įveikos strategijų aptinkama istorijos didaktikos specialistų ir istorijos tyrėjų Lietuvoje tekstuose. Visų pirma siūloma etnocentrinį istorijos suvokimą keisti į policentrinį-multikultūrinį-interkultūrinį, kai istorijos subjektu laikomas ne vienas etnosas, bet tam tikroje teritorijoje gyvenusios visos etninės grupės. Žodžiu, tautos, etniškumo sąvokos papildomos valstybės, pilietiškumo kategorijomis. Kita vertus, jaunesnės istorikų kartos veikaluose valstybės, tautos kategorijos keičiamos socialinių institutų (šeimos, santuokos, skyrybų), antisovietinių reiškinių (nusikaltimų, valkavimų) sąvokomis. Tai rodo, kad kai kuriems istorikams rūpi ne tik tautos ar valstybingumo istorija, bet ir visuomenės reiškiniai. Yra ir požiūrio į Lietuvą jos kaimynių ir visos Europos kontekste pokyčių policentriškumo link. Jau buvo užsiminta apie nacionalistiniam naratyvui būdingą izoliacionistinę perspektyvą, neigiamą išorės veiksnio (pavyzdžiui, lenkiškojo), kaip grėsmės tautiškumui ar valstybingumui, sampratą. Šių priešpriešų atsisakoma į Lietuvą žvelgiant civilizaciniu ir tipologiniu požiūriu, kurio pradininku Lietuvos istoriografijoje laikomas Edvardas Gudavičius. „Istorijos padaromumo“ arba re-

³¹ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Nuo amžių slenkščio. Naujausia Lietuvos XIX amžiaus istoriografija. Kaunas: VDU leidykla, 2001, p. 19.

³² Rūsen J. How to Overcome Ethnocentrism..., p. 124–127.

³³ J. Rūseno idėjas recipuojantis A. Bumblauskas šį, antrą, būdą įvardija kaip „istorijos padaromumo“ arba rekonstrukcijos principą. Žr. Dabašinskas G. (Sud.) Gyvosios istorijos programa: istorinė kultūra šiuolaikinės sąmonės formavimui. Pagr. teksto autorius – A. Bumblauskas. Vilnius: Kultūros paveldo institutas, 1998, p. 19.

konstrukcijos principą pripažįsta tie Lietuvos tyrinėtojai, kurie imasi kolektyvo atminties (teikiančios kolektyvui vienybės, savitumo įrodymų ir nubrėžiančios veiklos gaires) analizės. Kita vertus, jų skverbimasis į tarpdalykinius atminties tyrinėjimus eina koja kojon su asimetrinio sąvės ir kitų vertinimo atsisakymu. Tai rodo tam tikrų įvaizdžių šiandienos Lietuvos visuomenėje ištakų paieškos, dialogiškumo su kitataučiais Lietuvos piliečiais ar Lietuvos kaimynais sprendžiant Lietuvos istorijos ir paveldo problemas tendencijos, mokslškai korektiškos „neuralginių“ istorijos temų analizės ar to siekis.

Tačiau, kaip žinoma, būtina kolektyvinės atminties sąlyga – tam tikro praeities aiškinimo įsitvirtinimas ir veiksmingumas tam tikro kolektyvo narių gyvenimo pasaulyje³⁴. Tad klaustina: kokia fragmentiškai nužymėtų šios istoriografijos permąnų įtaka kolektyvo atminčiai? Vienareikšmiškai atsakyti į šį klausimą negalima. 2002 m. A. Nikžentaitis, turėdamas omenyje *eurointegracinę* Lietuvos istorijos sampratą, pripažįsta, kad „naujas žinojimo lygmuo šiuo metu yra dar tik siauro istorikų rato intelektualinė nuosavybė. Tam, kad ji taptų visos visuomenės turtu, reikalingas glaudus istorikų, politikų, žiniasklaidos bendradarbiavimas“³⁵. I. Šutinienė, remdamasi empiriniais tyrimais, teigia, kad istorijos moksle pasireiškiantys „baltųjų dėmių“ pildymas, kritikos, savirefleksijos,

racionalėjimo požymiai „skatina tautinio pasakojimo kitimą, jį racionalizuodami, griaudami stereotipus, skatindami atmes-ti nepagrįstas interpretacijas, atkreipdami dėmesį į ankstesnėse mitų interpretacijose nepastebėtus aspektus, pavyzdžiui, miestų istoriją, nelietuviškai kalbėjusių asmenybų ir grupių vaidmenį Lietuvos istorijoje ir pan.“³⁶ Taigi, atrodytų, kad Lietuvos istorijos istoriografija, Aleidos Assmann terminais, atlieka saugomosios atminties (vok. *Speichergedächtnis*) vaidmenį, kurio poreiškis – visuomenėje funkcionuojančios atminties (vok. *Funktionsgedächtnis*) kritika, korekcija ar atnaujinimas³⁷.

Tačiau svarstant kolektyvo atminties ir istoriografijos sąveiką, į šią dvinarę schemą būtina įterpti dar vieną dėmenį – neakademinius istorinės informacijos šaltinius. Šį papildymą sąlygoja kai kurie istorikų teiginiai ir detalesnė I. Šutinienės tekstų analizė. Istorijos specialistai Lietuvoje pripažįsta, kad Lietuvos istorijos istoriografija, Atgimimo laikais turėjusi didžiulį

³⁶ Šutinienė I. Kanonai tautos istorijos mituose: pastovumas ir kaita // Kanonai lietuvių kultūroje. Šiauliai, 2001, p. 22. 2007 m. atliktas LDK paveldo reikšmių populiariosiose tautinio naratyvo interpretacijose tyrimas taip pat rodo, kad naujausi istorijos atradimai ir interpretacijos akademiniame diskurse daro nemenką įtaką visuomenės tapatybės konstravimui. Plačiau žr. Šutinienė I. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo reikšmės populiariosiose tautinio naratyvo interpretacijose // Lietuvos istorijos studijos. 2008, t. 21, p. 102–120.

³⁷ Apie A. Assmann išskirtas atminties sampratas žr. Assmann A. Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München: Verlag C. H. Beck, 1999, S. 133–142. Kaip vienas pirmųjų bandymų pritaikyti šias sampratas Lietuvos atminties studijose paminėtinas E. Grigoravičienės sovietmečio atminimo strategijų Lietuvos mene tyrimas. Žr. Grigoravičienė E. Sovietmečio atminimo erdvės: menas ir memorai // Ars memoriae: atmintis – dailes funkcija ir tema (XVIII–XXI a.): straipsnių rinkinys. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2008, p. 151–176.

³⁴ Nesant šios sąlygos (ar apie ją nežinant) tenka kalbėti tik apie atminties kūrėjų atmintis, veikiančias elitinėje ir / ar oficialiojoje aplinkoje. Žr. Kansteiner W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies, p. 186.

³⁵ Nikžentaitis A. Savojo tapatumo beiškant: Lietuva – Lenkija – Europa // Europos idėja Lietuvoje: istorija ir dabartis / Sud. D. Staliūnas. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2002, p. 205–206.

poveikį visuomenei, nesugebėjo išnaudoti savo, kaip atminties formuotojos, galimybių – informacija apie istoriją dažniausiai gaunama ne iš konkrečių istorikų darbų, o iš kitų istorinės informacijos kanalų³⁸. Be to, atidžiau pažvelgus į I. Šutinienės tekstus paaiškėja, kad, rašydama apie istorijos mokslo įtaką tautinio pasakojimo kaitai, ji turi omenyje ne pačius akademinius veikalus ar straipsnius, bet jų populiarinimo formas masinės komunikacijos priemonėse³⁹. Tad kyla kolektyvo atminties, neakademiinių istorinės informacijos kanalų ir istoriografijos ryšių problema.

2. 2. Istorigrafijos įtaka LDK istorijos korekcijoms dokumentiniame diskurse

Kokybiniai pokyčiai dokumentiniame diskurse, įžvelgtini 1993 m. ir galėję veikti kolektyvo atmintį, buvo lemti keleto prieštaringų. Pirmoji – tai neutralusis ideologijos atžvilgiu mąstymas, kuris suvokiamas kaip atsisakymas tikėti „savo ypatinga socialine misija ir laisvanoriškai prisiimama moraline atsakomybe už visos visuomenės dalį“⁴⁰. Tokie mentaliniai pokyčiai kai ku-

rių Lietuvos intelektualų galvose, filosofo Mariaus Povilo Šaulausko manymu, pasireiškė jau 1992 m., yra vienas riboženklis, atskiriančių seną ir naują Lietuvos socialinės kaitos tarpsnius. Anot šio mokslininko, slinktytys intelektualų savimonėje kartu su revoliucinių idėjų institucionalizacija bei socialinės ir politinės ideologinių sistemų reikšmės mažėjimu bei kitais požymiais rodo, kad 1988–1992 m. *revoliucinį* laikotarpį 1992-aisiais pakeitė iki šiol trūkančias *evoliucinis* tarpsnis⁴¹. Antra kokybinių pokyčių dokumentiniame diskurse prielaida – tai su ideologiškai neutraliu mąstymu koreliuojantis informacijos, dokumentalumo primatas. Filmui / laidai, pretenduojantiems tapti „tiesos pasakojimo būdu“⁴², tapo būtinas ne tik kruopštus kūrėjų darbas archyvuose ir bibliotekose, bet ir mokslininkų „iš šalies“ atėjimas⁴³. Manome, kad istorikų ar jiems artimų sričių specialistų, kaip konsultantų, dalyvių ar bendrakūrėjų, dalyvavimas kuriant audiovizualinius filmus bei laidas ir buvo veiksnys, sąlygojęs XX amžiaus pabaigos Lietuvos istorijos istoriografijos „injekciją“ į audiovizualinę kūrybą. Disponuodami pakankamu informacijos kiekiu, naujausių tyrimų duome-

³⁸ Žr.: Bakonis E. Du istorinės didaktikos šaltiniai. Zenonas Ivinskis ir Aleksejus Vaginas // Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai, p. 161; Jakubčionis A. „Baltų dėmių“ užpildymas: ko nežinojo išeivijos istoriografija // ibidem, p. 100; Ragauskas A. Istorinis filmas ir šiuolaikinė kultūra // Naujasis židinys. 2001, Nr. 12, p. 711.

³⁹ Žr.: Šutinienė I. Kanonai tautos istorijos mituose: pastovumas ir kaita, p. 22; jos pačios. Tautos praeities interpretacijos ir nacionalizmo ideologija // Lietuvos socialinės panoramos kontūrai / Sud. V. Šlapkauskas. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1998, p. 53–54.

⁴⁰ Šaulauskas M. P. Postkomunistinės revoliucijos želmenys: iš revoliucinio tarpsnio į postmodernią Lietuvą? // www.infovi.vu.lt/index.php?option=com_content&task=view&id=83&Itemid=66 [žiūrėta 2006 m. gegužės 15 d.].

⁴¹ Ibidem.

⁴² Plačiau apie dokumentiką, pretenduojančią į tiesos pasakojimo būdą, ir šios sampratos dekonstravimą žr.: Rabinowitz P. Wreckage upon Wreckage: History, Documentary and The Ruins of Memory // History and Theory. 1993, vol. 32, no. 2, p. 119–137; Godmilov J., Shapiro A.-L. How Real is the Reality in Documentary Film? // ibidem, 1997, vol. 36, no. 4, p. 80–101; Dubinskaitė R. Dokumentinio kino kalbos eksperimentai Lietuvos videoame, p. 40–49.

⁴³ Tiesa, pirmoje straipsnio dalyje buvo minimi filmuose ir laidose dalyvavę ekspertai, atstovaujantys istorijai ar jai artimoms sritims (bibliografijai, architektūros istorijai). Tačiau jų komentarai leidžia juos vertinti kaip pragmatines (t. y. ikimokslinės) istoriografijos atstovus, kurie pagarbos protėvių nuopelnams rodymą tapatina su istorijos pažinimo veikla.

nimis, taikydami kritinių tyrimo metodų derinius, leidžiančius kai kurias interpretacijas atmesti kaip pasenusias ar neturinčias mokslinio pagrindo, šie specialistai sąlygojo kritinį diskursą nacionalizmo paveiktų interpretacijų atžvilgiu. Tai daugia-perspektyvesnis ne tik etninių lietuvių ir jų kaimynų bei bendrapiliečių komplikuo-tų santykių valstybingumo atkūrimo ir netek-ties metais aiškinimas, racionalesnis par-tizaninio pasipriešinimo vaizdavimas, bet ir pagoniškųjų bei didžiųjų kunigaikščių laikų deromantizavimas. LDK atminties korekcijos daugiausia ėmėsi ne filmai ar pavienės kultūros laidos⁴⁴, bet LTV kurti laidų ciklai, pasižymėję tematine ir chro-nologine įvairove. Tai „Būtovės slėpiniai“ (1993–2004 m.)⁴⁵, „Tūkstantmečio akimirkos“ (1999–2000 m.), „Etnokultūros ratas“ (2000–2002 m.)⁴⁶, „Laiko ženklai“ (kurti nuo 2000 m.), „Amžių šešėliuose“ (kurti nuo 2005 m.). Kai kurie jų dėmesį sutelkė į pagoniškosios Lietuvos, kaip „aukso amžiaus“ mito, demitifikavimą – šį laiko-tarpį siekta atskleisti kaip stokojantį kles-tinčiai kultūrai būdingų atributų: didingos mūrinės architektūros ir turtingo rašytinio

palikimo. Pavyzdžiui, ciklo „Tūkstantmečio akimirkos“ laidoje „Kada atsirado Vil-nius?“ (2000 m.) siekiama koreguoti pa-plitusius teiginius, esą XIII–XIV amžiaus Vilnius buvęs didelis miestas, prilygęs daugeliui to meto Rytų ir Vidurio Euro-pos miestų, kur ant pagoniškosios šventy-klos liekanų puikavosi mūrinė Mindaugo katedra ir rezidencija netoli jos. Naują XIII–XIV amžių Vilniaus vaizdą pateikia archeologas Kęstutis Katalynas, teigiantis, kad Vilnius buvęs ne ką geresnis „už kokią nors Kernavę ar panašius centrus, kurių ga-lima priskaičiuoti gerą dešimtį“, o tariamai rasti Mindaugo katedros ir rezidencijos mū-rai – tai, greičiausiai, didžiojo kunigaikščio Algirdo laikus (XIV a.) siekiančios kaž-kokios rezidencijos gynybinės sienos lie-kanos. Ciklo „Etnokultūros ratas“ laidoje „Raštai iš nežinios“ (2002 m.) keliamas lietuviškų runraščių klausimas, kuris for-muluojamas remiantis Česlovo Gedgaudo teorija⁴⁷. Oponuodami šio pseudoistoriko mintims laidoje dalyvaujantys istorikai Ar-tūras Dubonis ir Artūras Mickevičius savo komentarais žiūrovams primena apie isto-rinių šaltinių *veto* pobūdį – mokslškai tikra yra tai, kas patvirtinama šaltiniais ar jiems neprieštarauja; kitų praeities pažinimo pri-eigų mokslinėje historiografijoje nėra.

Tačiau minėtos „Tūkstantmečio aki-mirkų“ ir „Etnokultūros rato“ laidos nelai-kytinios pagoniškų laikų deromantizacijos pradininkėmis. Pagoniškosios ir didvals-tybės mitų dekonstravimo ištakos sietinos su „Būtovės slėpiniais“, į kurių kūrybinę grupę įėjo du istorikai: A. Bumblauskas ir E. Gudavičius. Romantinė – regresinė ir šapokinė – zigzaginė (valstybingumo kles-tėjimo laikai vertinami kaip aukščiausio

⁴⁴ Kaip vieni iš pavyzdžių paminėtinos naujau-sius mokslinius tyrimus pristatančios laidos ir filmai: TV laida „Archeologai apie senąsias Lietuvos sos-tines“, LTV, rež. J. Sabolius, 1994 m.; dok. filmas „Tu kas esi?“, LTV, rež. J. Javaitis, 1994 m.; laida „Žalgirio mūšio aidai“, LTV, rež. G. Aleksandravi-čiūtė, 2000 m.; dok. filmas „Radvilos. Valdovų sugri-žimas“, LTV, rež. R. Bružas, 2005 m.

⁴⁵ Savotiška „Būtovės slėpinių“ idėjų santrauka laikytinas trijų dalių dokumentinis filmas „Nebaigtas stebuklas“ (2001 m.). Jo sąsajas su „Būtovės slėpi-niais“ rodo ne tik beveik tokia pat kūrybinė grupės sudėtis (rež. A. Galinis, red. A. Žostautas, konsul-tantai: A. Bumblauskas, E. Gudavičius, Kristina Ma-kowska), bet ir tapati Lietuvos istorijos samprata.

⁴⁶ TV ciklo „Etnokultūros ratas“ laidose paste-bima tiek mitologizuotos (pavyzdžiui, minėta laida „Ar mes esame karinga tauta?“), tiek kritinės pago-niškosios praeities interpretacijų.

⁴⁷ Pavyzdžiui, *Gedgaudas Č. Mūsų praeities be-ieškant*. Kaunas, 1994.

pakilimo laikotarpiai ir atvirkščiai) Lietuvos istorijos samprata neigta pasitelkiant socialinės pažangos sampratą, kurios svarbiausias kriterijus – vakarietiško (privatinės nuosavybės ir su ja susijusių teisinių) vertybių sklaida. Susitelkę į povytautinį laikotarpį, „Būtovės slėpinių“ tandemas jame išvėlgė daugiau turto, teisių ir žmonių, kurie tuo naudojosi, nei Vytauto Lietuvoje. Lenkijos, kaip vieno iš „amžinųjų priešų“, „intrigantų“ įvaizdis TV laidų cikle „Būtovės slėpiniai“ griautas ne tik parodant jos, kaip europeizacijos „kanalo“, vaidmenį, bet ir atskleidžiant jos, kaip Lietuvos sąjungininkės, svarbą – be Lenkijos Lietuva nebūtų atsilaukusi nei prieš Vokiečių ordiną, nei prieš Jono Žiauriojo Rusiją⁴⁸. „Būtovės slėpiniai“ ne tik naujai įvertino Lenkijos veiksnį, bet ir suproblemino LDK, kaip etninių lietuvių veiklos rezultato, sampratą. Lietuviškoje gotikoje aptiktas ortodoksinei architektūrai tipiškas kokschnikas, Vilniuje buvusi „ruskaja stonrona“, gudiškomis LDK giminėms (pavyzdžiui, Chodkevičiams) būdinga lietuviška savimonė, tikybų sujungimo idėja Aleksandro Jogailaičio laikais – visa tai turėjo „Būtovės slėpinių“ žiūrovams atskleisti gudų integracijos į lietuvių tautą procesą, kur tauta aiškinta kaip politinis darinys⁴⁹. Pažymėtina, kad policentrinis suvokimas TV laidų cikle pasireiškė LDK piliečio sampratoje greta etninių lietuvių matant ne tik gudus, bet ir Palenkės lenkus⁵⁰.

⁴⁸ Žr. „Būtovės slėpinių“ laidas: „Mitai apie Žalgirį“ (1994 m.), „LDK ir vertinimų prieštara“ (1994 m.), „Liublino unija“ (1995 m.).

⁴⁹ Žr. „Būtovės slėpinių“ laidas: „Gudai LDK“ (1996 m.), „Brastos unija“ (1996 m., I–II d.), „LDK didikai“ (1996 m.), „Lietuvos gotika“ (1997 m., I–II d.).

⁵⁰ Žr. „Būtovės slėpinių“ laidas: „Dukart užmiršta“ (1997 m., I–III d.), „Lietuvos gotika“ (1997 m., II d.).

Kalbinės lietuviškumo sampratos teko atsiskaidyti ir kurį laiką lygia greta su „Būtovės slėpiniais“ kurtam ciklui „Vizijos ir tikrovė“, kurio tikslas buvo į kolektyvinę atmintį įtraukti dvarų kultūrą kaip trūkstantį LDK ir moderniosios Lietuvos jungtį. Daugiausia dėmesio sutelkiami į universaliomis meno kalbomis Lietuvos dvaruose kurtą kūrybą (muziką, dailę, architektūrą ir kt.), laidų dalyviai atsisakė ją skaidyti į lietuvišką ir nelietuvišką. Kalbėdami apie XVI amžiaus Valdovų rūmus, XVII amžiaus Vilniaus operą, Lietuvos dvaruose klestėjusį barokinį ar klasicistinį meną, menotyrininkai (dailėtyrininkas Romualdas Budrys, muzikologės Ona Narbutienė, Jūratė Trilupaitienė) ir istorikai (istorikų bendruomenė dažniausiai reprezentavo Vydas Dolinską) pabrėždavo, kad, perėmusi Vakarų Europos meninę patirtį, Lietuvos visuomenė kūrė autentišką lietuvišką kultūrą, būsiančią pagrindu moderniai suprantamai tautinei kultūrai⁵¹.

Baigus kurti tiek „Vizijas ir tikrovę“, tiek „Būtovės slėpinius“, LDK atminties koregavimo tradiciją tęsė kiti TV laidų ciklai. Tai „Amžių šešėliuose“, kurių vienas iš bendraautorų buvo A. Bumblauskas, ir „Laiko ženklai“, kurių autorė Liudvika Pociūnienė ne tik atidžiai sekė naujausius istoriografijos tyrimus, bet ir kalbino šių tyrimų autorius. Nepaisant jų tematinų preferencijų („Amžių šešėliuose“ kiekybiškai vyravo ne istorinėms, o veikiau istorinės kultūros problemoms skirtos laidos, o „Laiko ženklai“ siekė aprėpti Lietuvos istoriją nuo seniausių laikų iki šių

⁵¹ Žr., pavyzdžiui, „Vizijų ir tikrovės“ laidas: „Baroko kelias“ (1996 m.), „Vilniaus operai 360 metų“ (1997 m.), „Radvilų kultūrinis palikimas“ (1999 m.), „Žemiškėji ir dvasios lobiai“ (1999 m.), „Vilniaus klasicizmas“ (2000 m.), „Vilniaus perlas – Žemutinė pilis“ (2001 m.).

dienų), jie toliau diegė evoliucionistinę tautos sampratą, priminė bendrą lietuvių ir lenkų atmintį, izoliuotą Lietuvos istorijos matymą keitė eurointegraciniu praeities suvokimu.

Tačiau aptarti LDK atminties koregavimo dokumentiniame diskurse atvejai verčia klausti: ar istoriografija laikytina vien dokumentinio diskurso demitifikavimo veiksmu? o gal mitus dekonstruojanti kūryba yra naujos, nuo valstybingumo atkūrimo pradžios pakitusias vertybes atliepiančios atminties kūrimo ir plėtojimo „dalyvė“? Tokie klausimai kyla dėl kai kuriose laidose pastebėtos naujų tautos istorijos pasakojimų kūrimo veiklos (tai lenkų kaip brolių, gudų kaip bendrapiliečių, daugiakultūrės LDK, Lietuvos socialinės pažangos ir „vėlavimo“ Vakarų Europos atžvilgiu pasakojimai). Tai, kad šie pasakojimai galėjo ir gali virsti į kolektyvinėje atmintyje veiksmingus mitus, rodo visuomenės diskusijos ir ginčai dėl jų (pavyzdžiui, kontroversiški „Būtovės slėpinių“ vertinimai). Manome, kad šie pasakojimai buvo suponuoti kai kurių dokumentinio kino ir televizijos ekspertų pakitusios ideologinės pozicijos, kurią būtų galima įvardyti kaip pilietinę (arba liberaliąją) nacionalizmo atmainą. Išpažįstantieji šią vertybių sistemą greta tautinės kultūros, kaip tapatumo pagrindo, iškelia pilietinius saitų, vietoj monologo pabrėžia dialogą, toleranciją ir atvirumą kitų tautybių vertybėms ir idėjoms.

Galiausiai svarstant demitifikavimo ir mitifikavimo kine ir televizijoje problemą būtina atkreipti dėmesį į kai kuriuos užsienio specialistų teiginius apie mitinę, afektingą, dramatinę audiovizualinių pranešimų prigimtį, verčiančią apskritai abejoti demitifikavimo audiovizualinėje kultūroje

galimybe⁵². Tuomet ar istoriją racionalizuojantys, demitifikuojantys filmai ir laidos žiūrovų vis dėlto nėra suvokiami kaip mitai, nepaisant racionalių tų pranešimų autorių tikslų? Šis, auditorijos dekodavimo įpročių klausimas dar laukia Lietuvos tyrinėtojų dėmesio.

Išvados

1. Nacionalizmo ideologijos paveikta praeities samprata, Lietuvos dokumentiniame diskurse imta akcentuoti dėl kūrėjų priimtų ideologinių uždavinių Atgimimo laikotarpiu, yra sietina su prieškariu įtvirtintu, sovietmečiu modifikuotu, Atgimimo metais gaivintu tautiniu pasakojimu. Jam būdinga etnocentrisis ir monocentrisis požiūris į Lietuvos praeitį, etninė ir likiminė tautiškumo sampratos, asimetrisis lietuvių vertinimas.
2. Aktualinant LDK istoriją, nacionalistinė praeities samprata reiškiasi pasitelkiant pagonybės ir didvalstybės mitus. Šioje kino ir televizijos mitologijoje ikirikščioniškieji laikai suvokiami kaip etninių lietuvių kultūros klestėjimo ar / ir valstybingumo pakilimo laikotarpis, o krikščionėjimo amžiai dėl sąveikos su lenkais vertinami kaip nuoseklaus kultūrinio ir valstybinio smukimo etapas, kuriame ieškoma bet kokių lietuvių valstybingumo, tautiškumo saugojimo ir gynimo požymių.

⁵² Pavyzdžiui, tokius teiginius išsako šie autoriai: *Hoekstra H.* Audiovisuelle Sprache und Kultur – Moralische Bildung // *Neue Medien – Mehr Verantwortung!* / Hg. F. Schmälzle, 1996, S. 73–98; *Sturken M.* Reenactment, Fantasy, and the Paranoia of History: Oliver Stone's Docudramas // *History and Theory*. 1997, vol. 36, no. 4, p. 66; *Sobchack V.* The Insistent Fringe: Moving Images and Historical Consciousness // *ibidem*, p. 16–18.

3. Nuo 1993 m. Lietuvos dokumentiniame diskurse žymu nacionalistinės praeities sampratos kritika ir revizija. Toks posūkis sietinas su nutolimu nuo nacionalizmo ideologijos ir dėmesingesniu dokumentinių filmų bei laidų kūrėjų žvilgsniu į XX amžiaus pabaigos Lietuvos istorijos istoriografiją, kurioje etnocentrinis požiūris į Lietuvos istoriją keičiamas policentrinium, vietoj monocentriškumo diegiamas europocentriškumas, suponuojantis įvairesnį lenkiškojo veiksnio aiškinimą.
4. Nacionalistinės sampratos atžvilgiu kri-

tiškos istoriografijos įtaka LDK istorijos aktualinimui dokumentiniame diskurse reiškiasi ne tik dekonstruojant pagonybės ir didvalstybės mitus, bet ir kuriant naujus (daugiakultūrės Lietuvos, Lenkijos, kaip civilizacijos „kanalo“ ir sąjungininkės, Vytauto Lietuvos, kaip pradinio Lietuvos pažangos etapo) pasakojimus. Juos laikyti kolektyvinėje atmintyje veiksmingais mitais leidžia neabejinga visuomenės reakcija, taip pat iš prigimties mitiška jų, kaip audiovizualinių pranešimų, prigimtis.

IDEOLOGICAL AND HISTORIOGRAPHIC INFLUENCES ON THE POPULARIZATION OF THE HISTORY ON THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA. AN ANALYSIS OF THE LITHUANIAN DOCUMENTARY DISCOURSE (1998–2007)

Rūta Šermukšnytė

S u m m a r y

The article explains ideological and historiographic influences on the popularization of the history of Lithuanian Grand Duchy within the discourse of Lithuanian documentary film and television from 1988 to 2007. The problem of the study arises from the unclear relationship between ideological goals of national mobilization and orientation documentarians set for themselves in the period of Rebirth, and the task of publishing scientific research, considered

one of the essential functions of documentaries. The article uses specific film and examples to support two assertions: (1) The ideological intentions of film and TV authors give priority to explanations of the past influenced by the ideology of nationalism; (2) The preference among film and TV authors for critical Lithuanian historiography in terms of nationalist interpretations is associated with goals they have set for themselves of revising concepts of the past that have taken hold in society.

Įteikta 2009 10 12

Parentka skelbti 2009 10 16